

Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπὸ ἱερὸ τῆς Ἐνοδίας
(Ἐξοχή Κοζάνης)

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.109](https://doi.org/10.12681/tekmeria.109)

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ., & ΣΟΥΡΗΣ Γ. Α. (1996). Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπὸ ἱερὸ τῆς Ἐνοδίας (Ἐξοχή Κοζάνης). *Tekmeria*, 2, 69–81. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.109>

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝΟΔΙΑΣ
(ΕΞΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ).

Τίς τελευταίες δεκαετίες ο αριθμός των απελευθερωτικών επιγραφών από τη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας έχει αυξηθεί σημαντικά χάρη στο μεγάλο αριθμό των σχετικών επιγραφικών κειμένων που βρέθηκαν κυρίως στο ιερό της Μητρός Θεῶν Αὐτόχθονος στη Λευκόπετρα Ἡμαθίας και δευτερευόντως σέ άλλα ιερά τῆς κεντρικῆς και δυτικῆς Μακεδονίας.¹ Ἐνα ἀπό αὐτά εἶναι τό ιερό τῆς θεᾶς Ἐνοδίας, τό ὁποῖο πιθανότατα βρισκόταν στή θέση Δεύτερο Ρέμα τοῦ χωριοῦ Ἐξοχή τοῦ νομοῦ Κοζάνης δίπλα σέ δρόμο πού συνδέει τήν περιοχή μέ τή Βέροια και τήν Κάτω Μακεδονία.² Ἀπό τή θέση αὐτή προέρχονται μεταξὺ ἄλλων τρεῖς ἤδη δημοσιευμένες ἀπελευθερωτικές πράξεις.³ Ἡ νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή πού δημοσιεύουμε ἐδῶ ἐντοπίστηκε στήν ἴδια μέ τίς προαναφερθεῖσες θέση.⁴

Μουσείο Κοζάνης ἀρ. εὐρετηρίου 1003. Πλάκα ἀπό γκριζοπράσινη σκληρή ντόπια

1. Κατάλογο τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας πού δημοσιεύθηκαν ὡς τό 1987 παραθετεῖ ὁ Μ. Hatzopoulos, "Artemis Digaia en Macédoine", *BCH* 111 (1987), 403-404 (βλ. ἐπίσης *Bull. épigr.* 1988, 826). Γιά ὀρισμένες νέες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἀπό τή Μακεδονία πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἔκτοτε βλ. Α.Κ. Βαβροῖτσα, "Ἐπιγραφές ἀπό τήν Ἀρχαία Ἐδεσσα", *Ἀρχαία Μακεδονία* IV 1983, Θεσσαλονίκη 1986, 53 κέξ. (Ἐδεσσα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1988, 835 ἐπίσης *SEG* 36 (1986), 616-621· Φ.Μ. Πέτσας, "Τ. Κλαυδία Πρόκλα μητροῦ Θεῶν. Ἀναθηματικός βωμός και προβληματικές ἐπιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα Βέροιας", *Ἀφιέρωμα εἰς τόν Κ. Βαβοῦσζον*, Θεσσαλονίκη 1992, 319 - 27 (Λευκόπετρα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 399 και 1995, 415 ἐπίσης *SEG* 42 (1992), 609 - 614· Α. Panayotou - Ρ. Chrysostomou, "Inscriptions de Bottiée et d' Almopie" *BCH* 117 (1993), 362 (Ἐδεσσα), 378 (Κύρρος), 384 (Γιαννιτά) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 403, 410· Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Athènes 1994, 64 κέξ. (Βέροια).

2. Γιά τήν πιθανή θέση τοῦ ιεροῦ τῆς Ἐνοδίας βλ. G. Daux, *BCH* 83 (1959), 697· L. Robert, Une déesse à cheval en Macédoine, *Hellenica* XI - XII (1960), 589 και τελευταία Π.Χ. Χρυσοστόμου, *Ἡ Θεσσαλική Θεά Ἐν(ν)οδία ἢ Φεραία Θεά*, ἰδημ. Διδ. Διατριβῆς Θεσσαλονίκη 1991, 120-1.

3. Ἄ. Ριζάκης - Ἰ. Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας* (στό ἐξῆς *ΕΑΜ*). Ἀθήνα 1985 τόμ. Α' ἀρ. 116 και 117 α, β.

4. Βλ. Γ. Καραμήτρον, *ΑΔ* 38 (1983) [1988] Β2 Χρονικά, 307 - 8, ὅπου μνημονεύεται

πέτρα με άκανόνιστο περίγραμμα που παρουσιάζει φθορές στην άριστερή της πλευρά. Η επιγραφή βρέθηκε το 1983 όπου και οι άλλες τρεις γνωστές απελευθερωτικές επιγραφές του ιερού της Ένοδιας, δηλ. στον άγρο του Ί. Εύσταθιάδη, στο πλαίσιο έρευνητικών τομών που διενήργησε η ΙΖ΄ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έπειδή η θέση επρόκειτο να καλυφθεί από αποθέσεις των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ Πτολεμαΐδος. Διαστάσεις πέτρας: ύψος 0,68 μ., μέγιστο πλάτος 0,41 μ., πάχος 0,11 μ. Ύψος γραμμάτων 0,01 - 0,025 μ. Διάστιχα 0,05 μ. Η γραφή είναι άμελής (βλ. εικόνα).

Έτους δνο' σεβασ-
 του κέ <α>στ' ^{vac} Δύ||υ||σ-
 στρου δωδεκά-
 4 τη ούσας τε-
 λετής κέ συ-
 ναγωγής Αύρη-
 λεία Ιουλεία ή
 8 προχορηματείσα-
 σα Άμύντου έχαρι-
 [σ]άμην θεῶ Ένοδί-
 α όνόματι Έρμιῶν
 12 δοῦλον. Βούλομε τόν
 τῆς ζοῆς χρόν<ον> προσ-
 μείνέ μοι κέ γηροβοσκῆσε
 ύπηρετου<ν>τα τῆ θεῶ τές
 16 έθειμοις συναγωγές. Ένε
 δέ αὐτόν μετά τήν έμῆ
^{vac} τελευτήν άνεπίλη ||π||-
 πτον

Στ. 2. Κάτω από τό “όμικρον” τῆς χρονολογίας διακρίνεται κάθετη κεραία που δίνει τήν έντύπωση ότι τό γράμμα θά μποροῦσε νά έκληφθεῖ και ώς “q”.

Όπως στίς άλλες παρόμοιες επιγραφές τῆς Μακεδονίας ή παραπάνω απελευθέρωση γίνεται μέ τή μορφή δωρεᾶς σέ θεότητα, ή όποία δηλώνεται μέ τό σύνθηρες ρῆμα *έχαρισάμην*^δ. Σύνθηρες στίς σχετικές επιγραφές είναι και τό λεξιλό-

μεταξύ τών εύρημάτων τῆς ανασκαφῆς στον άγρο του Ί. Εύσταθιάδη και ή δημοσιευμένη έδῶ επιγραφή. Έκτενέστερη αναφορά στό περιεχόμενό της γίνεται από τόν Π. Χρυσοστόμον, *δ.π.* 129 - 30, χωρίς ώστόσο νά δημοσιευεται τό κείμενο. Εύχαριστίες όφείλουμε στην κ. Γ. Καραμήτρου - Μεντεσίδου για τήν άδεια μελέτης και δημοσίευσης τῆς επιγραφῆς.

5. Βλ. π.χ. *ΕΑΜ*, 116 α στ. 6 και β στ. 5 και Φ. Πέτσα, “Οί χρονολογημένες επιγραφές από τό ιερό τῆς μητρος Θεῶν Αυτόχθονος στή Λευκόπετρα”, *Πρακτικά του Η΄ Συνεδρίου*

γιο μέ τό ὅποιο καθορίζονται οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δούλου, δηλ. ἀφενός τῆς “πα-
ραμονῆς” του καθ’ ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς κυρίας του (τόν τῆς ζοῆς
χρόν<ον> προσμεϊνέ μοι) καί ἀφετέρου τῆς ὑπηρεσίας πού ὀφείλε νά προσφέ-
ρει στό ἱερό τῆς Ἐνοδίας κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα (ὑπηρετοῦ<ν>τα τῆ
θεῶ)⁶. Ἡ σύνδεση τῆς παραμονῆς μέ τήν ὑποχρέωση πρὸς γηροκομία (γηροβο-
σκῆσε), πού γίνεται ἐδῶ ἐμφατικά μέ τή χρήση τοῦ ρήματος βούλομε, ἀπαντᾶ
σοφραδικά καί σέ ἄλλες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο
καί ἄλλων περιοχῶν.⁷

Τό ἔτος κατά τό ὅποιο πραγματοποιεῖται ἡ ἀπελευθέρωση δηλώνεται μέ δύο
τρόπους, δηλ. μέ τήν ἀκτιακή (ἔτους σεβαστοῦ⁸ ὄνσ': [254] - 31=223μ.Χ.) καί τή

⁶ Ἑλληνικῆς καί Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς (στό ἐξῆς Πρακτικά), Ἀθήνα 3-9 Ὀκτωβρίου
1982, Ἀθήνα 1984, 286 κέξ. γιά τή χρήση τοῦ ρήματος στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκώπετρας.

⁶. Γιά τό λεξιλόγιο αὐτό βλ. *EAM*, 116 καί Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 292-3.

⁷. Βλ. π.χ. τήν ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἐδεσσα Π. Παπαγεωργίου. “Κυ-
ρίας θεᾶς Μᾶ ἀνικητοῦ ἐπικούρου ναός ἐν Ἐδέσση τῆ Μακεδονικῆ (Βοδονοῖς) καί 14 ἐπι-
γράμματα”, Ἀθηνᾶ 12 (1900), 70 αρ. 1 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 15 [1975], 22 καί
SEG 28 [1978], 543) στ. 5 κέξ. ὅπου λέγεται [θεᾶ] Μᾶ ἀνικητ[ω] ἔχαρ[ι]σόμην ἔχο[υ]σα
τριῶν τέκνων δίκην, ἐφ' ὅσον τε ζῶω ἀπό ἑαυτο<ῦ> μέ τραφήνη... καί τήν ὄνην ἀνέθηκα
καί τῆς ζοῆς χρόνον μοι εἶνα προσμεῖνη· πρβλ. SEG 36 (1986), 590 στ. 24 ... εἰς τήν διεξα-
γωγῆν τοῦ γήρωσ· βλ. ἀκόμη τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τοῦς Δελφούς SGI, 1723
στ. 6 κέξ. (170 -157/6 π.Χ.) ... ὥστε παραμεῖναι Φαινέαν παρὰ Ἀπολλόδωρον ἕως κα ζῆ
Ἀπολλόδωρος, καί γηροτρόφην Φαινέαν Ἀπολλόδωρον ... καί SGI, 1731 στ. 6 κέξ.
(170-156/6π.Χ.) παραμεῖνάτω δὲ Κίντος παρὰ Εὐφρόνιον ἄρρι οὐ κα ζῶη Εὐφρόνιος
ἀνένκλητος ὦν καί ποιῶν τό ποτισσαμένον πᾶν καί τρέφων Εὐφρόνιον κλπ. Γιά τή χρη-
ση τῆς λέξης γηροβοσκεῖν στοῦς παπύρους βλ. R. Taubenschlag, “La γηροκομία dans le
droit des papyrus”, *RIDA* 3 (1956), 173 - 9 (= *Opera Minora* II, Warszawa 1959, 340-345) καί
στίς γραμματειακές πηγές βλ. Κ. Σ. Κόντου, “Γηροβοσκός, γηροτρόφος, γηροκόμος”,
Ἀθηνᾶ 19 (1907), 30-37.

⁸. Γιά τοῦς στίχους 1 - 2 τῆς ἐπιγραφῆς θά μπορούσε νά προταθεῖ ἐνδεχομένως ἡ ἀνά-
γνωση ἔτους ὄνσ' σεβασ(τοῦ) τοῦ κέ. Προτιμήσαμε τήν ἀνάγνωση σεβαστοῦ κέ. ἐπειδή
ἀπό ὅσο γνωρίζουμε, στίς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας δέν παραδίδεται μία τέτοια συ-
νομογραφία γιά τή λέξη σεβαστός (βλ. τοῦς καταλόγους τῶν ἐπιγραφῶν μέ ἀκτιακή καί
μακεδονική χρονολογία πού παραθέτει ὁ M.N. Tod, “The Macedonian Era”, *ABSA* 23
[1918-9], 206 κέξ., 24 [1919-1921], 54 κέξ. καί τοῦ ἴδιου “The Macedonian Era
reconsidered”, *Studies presented to D. M. Robinson*, Saint Louis Missouri 1953 τόμ. II, 382
κέξ.). Ἀντίθετα, συναντοῦμε ἐπιγραφικά παράλληλα πού ὑποστηρίζουν τήν προκρι-
θεῖσα ἀνάγνωση· βλ. π.χ. τήν ἀπελευθερωτική πράξη ἀπό τή Βέρροια (τοῦ 261 μ.Χ.) πού
δημοσιεύει ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος, “Βερροίας Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι”, 2 (1916), 147 ἀρ. 3 (= SEG
16 [1959], 392) στ. 1-2: [Ἐ]τους γγο' σεβ[ασ]τοῦ καί θυ' (γιά τή διόρθωση τῆς μακεδο-
νικῆς χρονολογίας στήν ἐπιγραφή αὐτή βλ. M. N. Tod, “The Macedonian Era”, *ABSA* 23
[1918-9], 207 καί ἀνεξάρτητα Ἰ. Τουράτσογλου, “Προσθήκαι καί διορθώσεις εἰς ἐκδεδο-
μένας ἐπιγραφάς ἐν Βερροίας”, *AAA* 4[1971], 210) καί ἀκόμη τήν ἀπελευθερωτική πράξη

μακεδονική χρονολογία (<α> στ': [371]-148=223 μ.Χ.). Ἡ παράλειψη τοῦ ψηφίου τῶν μονάδων ὀφείλεται προφανῶς σέ ἀβλεψία τοῦ χαρακτῆρα. Παρόμοια λάθη στίς χρονολογίες, ἄν καί σπάνια, ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.⁹ Ἡ δωδεκάτη τοῦ μηνός εἶναι κατά πάσα πιθανότητα ἡ ἡμέρα ἢ μία ἀπό τίς ἡμέρες τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἐπειδή ἡ λέξη *τελετή* τῆς ἔκφρασης *οὔσας τελετῆς καί συναγωγῆς* μπορεῖ νά σημαίνει ἀπλῶς ἑορτή.¹⁰ Ὅτι ὀρισμένες ἀπελευθερώσεις δούλων δι' ἀφιερώσεως πραγματοποιοῦνταν τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητος στήν ὁποία δωρίζονται, πιθανῶς γιά νά δοθεῖ πανηγυρικός χαρακτήρας στήν πράξη, ἀποδεικνύεται ἀπό ἀνάλογη δωρεά στή θεά Πασικράτα πού βρέθηκε στό *Sunodoi* (κοντά στήν Ἡράκλεια Λυγκηστιδα), ὅπου διαβάζουμε *ἔτους θκυ* (=281 μ.Χ.) *Δεσίου ἐνάτη ἑορτῆς ἀγομένης θεᾶς Πασικράτας*¹¹.

Τά ἀναφερόμενα στήν ἐπιγραφή πρόσωπα, δηλ. ἡ ἀναθέτρια Αὐρηλία Ἰουλία καί ὁ δούλος τῆς Ἐρμῆς δέν εἶναι γνωστά ἀπό ἄλλου. Τό ὄνομα Ἐρμῆς εἶναι σύνθετος μεταξύ τῶν δούλων τῆς Μακεδονίας¹², ἐνῶ ἀπό ὀνοματολογική ἀποψη ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ φραστικός τύπος *ἢ προχορηματίσασα Ἀμύντου* πού ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζουμε, γιά πρώτη φορά σέ ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας. Ὁ τύπος αὐτός ἀποτελεῖ προφανῶς παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ ἀπό ἐπιγραφές (τῆς

ἀπό τή Λευκόπετρα (τοῦ 171 μ.Χ.) Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 326 ἀρ. 1 (*SEG* 42 [1992], 609) στ. 1 *ἔτους βσ' σεβαστοῦ <τοῦ> καί θιτ'*, ὅπου ἡ συμπλήρωση τοῦ ἐκδότη, μέ βάση τά ὅσα ἐπισημάνθηκαν παραπάνω, δέν εἶναι κατά τή γνώμη μας ὑποχρεωτική (ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καί γιά τή χρονολογία μᾶς ἄλλης, ἀδημοσίευτης ἀκόμη, ἀπελευθερωτικῆς πράξης τοῦ 239 μ.Χ. ἀπό τό ἴδιο ἱερό γιά τήν ὁποία ὁ Φ. Μ. Πέτσας, "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα", *Ἀρχαία Μακεδονία* V, [Θεσσαλονίκη 10 - 15 Ὀκτωβρίου 1989], Θεσσαλονίκη 1993, 1265, προτείνει τήν ἀνάγνωση *ἔτους αοσ' σεβαστοῦ <τοῦ> καί ζπτ' μηνός Δείου ηι*).

9. Βλ. Μ. Ν. Tod, "The Macedonian Era reconsidered" (προηγ. σημ.) 387 σημ. 5· Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 327 ἀρ. 5 καί ἀκόμη τίς περιπτώσεις πού περιλαμβάνονται στόν κατάλογο τόν ὁποῖο παραθέτει ὁ τελευταῖος στήν ἐργασία του "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα" (προηγ. σημ.). 1263-5 *passim*.

10. Βλ. O. Kern RE V A 1 (1934), λήμμα *Telete*, στήλ. 393 κέξ. "Ἄν ἡ ἑορτή εἶχε παράλληλα καί μυστηριακὸν χαρακτήρα, λόγω τῆς κατεξοχῆν χθόνιας φύσης τῆς Ἐνοδίας ὡς θεᾶς τοῦ Κάτω κόσμου καί τῶν νεκρῶν (βλ. Π. Χρυσοστόμου *ὁ.π.*, 178), θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά λεχθεῖ μόνο μέ βάση τή μαρτυρία αὐτή.

11. Ν. Vulić, *Spomenik* 98 (1941 - 8), 24 κέξ. ἀρ. 58 (= S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 381, ἀρ. 210) στ. 1-3.

12. Σύμφωνα μέ τόν Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 288, τό ὄνομα Ἐρμῆς εἶναι τό συνηθέστερο μεταξύ τῶν δούλων στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ χρήση τοῦ ὄρου *δοῦλος* ὁ ὅρος ἀπαντᾷ περιορισμένα στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.

Μακεδονίας ἀλλά καί ἄλλων περιοχῶν) τύπου *ὁ/ἡ πρίν* + γενική πατρωνυμικοῦ, ἐνῶ βρῖσκεται ἐγγύτερα στόν ἐπίσης ἐπιγραφικά μαρτυρημένο τύπο *ὁ πρίν* (*τάχιον, πρότερον*) *χρηματίσας* + ἑλληνικό κύριο ὄνομα· καί οἱ δύο τύποι χρησιμοποιοῦνται μετά τό 212 μ.Χ. Ὅπως συμβαίνει σέ ἰκανό ἀριθμό ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τή Λευκόπετρα ἡ χρήση του θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ἐξηγηθεῖ ὡς μέσο γιά νά διευκρινισθεῖ ἡ ταυτότητα τῆς κυρίας καί νά ἀποφευχθεῖ σύγχυση μέ ἄλλες ὁμώνυμες ἐλευθερώτριες, ἀνάγκη πού γίνεται κατανοητή ἀπό τή νομική φύση τοῦ κειμένου¹³. Ὁ παραπάνω φραστικός τύπος δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναθέτρια ἔφερε καί πρίν ἀπό τό 212 μ.Χ. τό *gentilicium* Ἰουλία ὡς ἀπλό κύριο ὄνομα καί ὄχι ἐπειδή ἦταν κόρη ἐνός Ρωμαίου πολίτη πού ὀνομαζόταν Γ. Ἰούλιος Ἀμύντας¹⁴.

Ἡ νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τήν ὀρολογία τῆς ἀπό τό σύνολο τῶν ὁμοειδῶν τῆς Μακεδονίας σέ δύο σημεῖα: α) ὡς πρὸς τήν ἔκφραση πού καθορίζει τίς ἡμέρες κατά τίς ὁποῖες ὁ δοῦλος πρέπει νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στό ἱερό τῆς θεᾶς καί β) ὡς πρὸς τήν ἔκφραση πού προσδιορίζει τή νομική ὑπόστασή του μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Τά δύο αὐτά σημεῖα θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως παρακάτω.

Ὅσο γνωρίζουμε, ἡ ἔκφραση *ὑπηρετοῦ<ν> τῇ θεῷ τές ἐθέμιους συναγωγές* ἀπαντᾶ γιά πρώτη φορά, τουλάχιστον μεταξύ τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ συνήθεις σχετικές ἐκφράσεις εἶναι *ὑπηρετεῖν τὰς εἰθισμένας (τὰς ἐθίμους [πάσας]) ἡμέρας, τὰς ἐθίμους ἡμέρας κατ[ά] π[ᾶ]σαν ἑορτήν, ταῖς ἐθίμους ἑορτές τῆς θεοῦ*¹⁵ ἢ *προσμένειν τὰς ἐθίμους ἡμέρας*

13. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, *Θεῖα Δωρεά, Μελέτες πάνω στήν πολιτική τῆς Δυναστείας τῶν Σεβήρων καί τήν Constitutio Antoniniana*, Ἀθήνα 1989, 139 μέ ἐπιγραφικές καί παπυρικῆς μαρτυρίες καί τήν παλαιότερη πάνω στό θέμα βιβλιογραφία. Γιά παραδείγματα ἀπό γραμματειακές πηγές πού δείχνουν ὅτι τό ρῆμα *χρηματίζειν* ἀποκτᾶ τή σημασία τοῦ *καλεῖσθαι, ὀνομάζεσθαι* βλ. Χ. Χαριτωνίδης, "Γλωσσικές Παρατηρήσεις", *Πλάτων* 2 (1950), 127-8. Γιά τή χρήση τοῦ ρήματος στίς ἀπελευθερωτικές πράξεις, προκειμένου νά δηλωθεῖ ἡ νέα ἐπωνυμία τῶν ἀπελευθερωτῶν, βλ. Μ. -H. Ζάχου -Κοντογιάννη, "Παρατηρήσεις σέ ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τοῦ Ἑχίνου", *Ἐγνατία* 1 (1989), 211 -2, ὅπου ἐπιγραφικά παραδείγματα καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα ἀπό ἐπιγραφές τῆς Ἄνω Μακεδονίας βλ. Ν. Vulić, *Spomenik* 71 (1931), 28, ἀρ. 54, ὅπου γίνεται λόγος γιά κάποιον Αἰθρηλίῳ Ἰούλιῳ. Ἐπίσης Αἰθρηλία Ἰουλία ὀνομάζεται σέ ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα τοῦ ἔτους 239 μ.Χ. κάποια πωλήτρια δούλου πού κατοικοῦσε στήν Πελαγονία (βλ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 296 *ὄν ἡγόρασα ἐν Πελεγονικῇ παρὰ Αἰθρηλίας Ἰουλίας*).

15. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές παραδίδονται στίς ἐπιγραφές τοῦ ἀρχαίου

τῆ θεῶ¹⁶, προσιμένειν τὰς ἐθίμους ἐορτὰς πάσας.¹⁷ Ὅπως σωστά παρατηρήθηκε ἦδη οἱ *ἔθιμοι ἡμέραι* δηλώνουν τίς ἡμέρες τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων ποὺ λάβαιναν χώρα στὸ ἱερό ὄπου ἀφιερώνονταν οἱ δούλοι.¹⁸ Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἡ λέξη *συναγωγαί* τῆς νέας ἐπιγραφῆς ποὺ σημαίνει τὴ συνάθροιση προσώπων κατὰ τὴ διάρκεια ἐορτῶν. Ἡ σημασία αὐτὴ πιστοποιεῖται ἀφενὸς ἀπὸ τὴν ἔκφραση *οὐσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς* στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου κειμένου καὶ ἀφετέρου ἀπὸ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἐπιγραφικῶν παραλλήλων, ὅπου ἡ λέξη συνάπτεται μὲ τοὺς ὄρους *πανηγύρεις καὶ θυσίαι*.¹⁹ Κατὰ συνέπεια ἡ ἔκφραση *ἔθιμοι συναγωγαί*, ὅπως καὶ ἡ ἔκφραση *ἔθιμοι ἡμέραι*, δηλώνει τίς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις κατὰ τίς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ προσέρχονται²⁰ καὶ νὰ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας οἱ ἀφιερωμένοι δούλοι. Πόσες καὶ ποι-

ου τῆς Λεικώπολεως βλ. Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 292 κέξ. Στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας *EAM*, 116 στ. 7-10 συναντοῦμε τὴν ἔκφραση *ὑπηρετούντων αὐτῶν τῆ θεῶ τὰς ἐθίμους ἡμέρας*.

16. Βλ. *SEG* 37 (1987), 590 στ. 15.

17. *SEG* 34 (1984), 658 στ. 7 - 8.

18. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 292 - 3, ὅπου δικαιολογημένα ἀνασκευάζεται παλαιότερη ἀποψη τῆς F. Parazoglou, "Affranchissement par consécration", *ΖΑ* 31 (1981), 176. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔκφρασης *ἔθιμοι ἡμέραι* εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιγραφὴ (τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.) W. M. Ramsay, "Inscriptions d' Asie Mineure" *REG* 2 (1889), 20 - 21, ἀρ. 1 Β στ. 10 - 17 (πρβλ. *SEG* 41 [1991], 1799) ἀπὸ τὸ Ἀμόριο τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μύσσης τοῦ Μίθρα προβαίνει σὲ δωρεὰ τῆς ἐπικαρπείας ἀμπελώνα στὴ μνήμη τῆς θυγατέρας του *ὅπως τὴν ἐξ αὐτῶν [χαρ]πείαν καταχρᾶσθαι ἐ[θ]έλουσιν οἱ συνεργόμενοι καὶ θρησκέοντες [ή]ρωον Κυρίλλης τῆς θυ[γα]τρὸς αὐτοῦ κατὰ ἔτος ταῖς ἐθίμους ἡμέραις τοῖς Μίθρα Κανοῖς* (δηλ. τῆς ἐορτῆς Μιθρακανα).

19. Βλ. π.χ. τὴν περιφημὴ ἐπιτάφια ἐπιγραφὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀντιόχου τοῦ Α' τῆς Κομμαγενῆς στὴν Κῶ *OGIS*, 383 (1 αἰ. π.Χ.) ὅπου λέγεται (στ. 90 κέξ.) ὅτι *χάριν δὲ θυ[σιῶν] πλήθους καὶ μεγέθους εὐνοχίας δύο προσκαθωσίσωσα ἡμέρας ἐκάτεραν τούτων ἐναύσιον ἐορτήν. βασιλείας δὲ πλήθος* (sc. multitudo hominum qui in terra regni Antiochi subdita habitat) *εἰς συναγωγὰς καὶ πανηγύρεις καὶ θυσίας ταύτας διελὼν κατὰ κόμας καὶ πόλεις τοῖς ἔγγιστοις τεμένεισι ... ἐνεορτάζειν ὥρισα*. Γιὰ ἄλλα ἐπιγραφικὰ παραδείγματα βλ. L. Robert, "Inscriptions de Lesbos et de Samos", *BCH* 59 (1935), 484 καὶ F. Sokolowski, *LSCG*, Paris 1962, 166 ἀρ. 71· πρβλ. F. Pollard, *RE* IV (1932), λήμμα Συναγωγὴ, στήλ. 1284 - 6 καὶ W. Schrage, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, VII (1964), λήμμα Συναγωγὴ, 798 κέξ.

20. Μὲ τὴν ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς συνδέεται νοηματικὰ ἡ φράση *...ἐ]λευθ[έραν] οὐσαν, ἐφ' ᾧ προσέρχητε τὰς ἐθίμους ἡμέρα[ς]...* ποὺ διάβασε (ἀπὸ φωτογραφία) σὲ ἀδημοσίευτη ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ Μετόχι (Βεργίνα) ἡ M. Riel, "Konsekracije robova u Makedoniji u doba rimskog carstva (Consécration d' esclaves en Macédoine sous l' empire)" *ΖΑ* 43 (1993), 137. Ἡ φωτογραφία τῆς πέτρας δημοσιεύεται στὰ *πρακτικά* τοῦ τρίτου συμποσίου γιὰ τὴν *Ἀρχαία Μακεδονία* III, Θεσσαλονίκη 1983, πλινάκας 17 ἐκ. 13.

ές ἦσαν αὐτές, ἐκτός βέβαια ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, τῆ δωδεκάτη τοῦ Δύστρου, δέν μᾶς εἶναι γνωστό.²¹

Τό δεύτερο σημεῖο στό ὁποῖο ἡ νέα ἐπιγραφή ἀποκλίνει στή χρήση τῆς ὀρολογίας ἀπό τίς ὑπόλοιπες ὁμοειδεῖς τῆς Μακεδονίας ἀφορᾷ τήν ἔκφραση μέ τήν ὁποία ὀρίζεται ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Ἀπό τό σύνολο τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας σχετική ἀναφορά γίνεται μόνον σέ δεκαέξι κείμενα, τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό τή Λευκόπετρα, ὅπου ὀρίζεται ρητά ὅτι τό ἱερό πρὸς τό ὁποῖο γίνεται ἡ δωρεά θά ἔχει στό ἐξῆς τήν κυριότητα τοῦ δούλου. Οἱ σχετικές ἐκφράσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *μετά τήν ἐμὴν τελευτήν εἶναι Μητρός θεῶν, εἶναι τῆς θεοῦ, μηδένα εἶναι κύριον ἢ τήν θεόν μόνην, μηδένα εἶναι κυριώτερον ἢ τήν θεόν, εἶναι αὐτήν τῆς θεοῦ καί τὰ ἔγγονα*²² ἢ *[ἀφίησι]ν ἀπελευθέραν μετά τὸμ ἐμόν θάνατον*²³, ἐνῶ σέ μία ἀπό αὐτές ἀναφέρεται ὅτι ὁ χαριζόμενος δοῦλος θά ὑπηρετεῖ μετά τόν θάνατο τῶν κυρίων του τό ἱερό κατά τίς ἑθιμες μέρες.²⁴ Σέ ὀρισμένες ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τό κείμενο τῆς πράξης εἶναι ἀναλυτικότερο καί ὀρίζεται ὅτι, ἂν κάποιος ἰδιοποιηθεῖ τόν δωριζόμενο δοῦλο μετά τόν θάνατο τοῦ κυρίου του, θά καταβάλλει στό ταμεῖο τῆς θεᾶς (ἢ / καί στό αυτοκρατορικό ταμεῖο) συγκεκριμένα πρόστιμα.²⁵ Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀμέσως μετά τήν ἔκφραση *εἶναι τῆς θεοῦ* ἄλλοι εἰδικότεροι ὄροι τῆς δω-

21. Θά μπορούσε νά ὑποθέσει πάντως κανεῖς ὅτι σέ αὐτές συμπεριλαμβάνονταν οἱ ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες διενεργοῦνταν οἱ ἄλλες γνωστές ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ δηλ. ἡ δεκάτη τετάρτη τοῦ Δύστρου (EAM, 116) καί ἡ τετάρτη καί δεκάτη πέμπτη τοῦ Δίου (EAM, 117 α καί β).

22. Γιά τίς ἐπιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα βλ. SEG 26 (1976/1977), 729· SEG 27 (1977), 291 καί 294· SEG 28 (1978), 545· Θ. Χ. Σαριμάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη 1977 Μέρος Β', 104 - 5 ἀρ. 4 καί 9, ἐπίσης Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 ὅπου τά ὑπόλοιπα ἀδημοσίευτα ἀκόμη κείμενα πού περιέχουν τίς παραπάνω ἐκφράσεις· βλ. ἀκόμη τήν ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἔδεσσα Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρὸβλ. Σ. Πελεκίδη, Ἀνασκαφή Ἐδέσσης. *ΑΔ* 8 [1922 - 3], 266).

23. M. B. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 63.

24. Βλ. Ph. Petsas, "Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων. Unpublished manumission inscriptions from Macedonia", *Ἀρχαία Μακεδονία* III, 1977, Θεσσαλονίκη 1983, 244, ἀρ. 6, ὅπου παρατίθενται μόνον ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου: I, Poplios Aelios Amatokos, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous Neikon raised as my own slave to serve after my death and that of my wife on festival days during every celebration.

25. Βλ. SEG 27 (1977), 291 στ. 9 κέξ., Θ. Χ. Σαριμάκης (σημ. 22), 104 ἀρ. 4 στ. 7 κέξ., Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 καί Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρὸβλ. Σ. Πελεκίδη [σημ. 22] 266) στ. 16 κέξ.

ρεᾶς· ἔτσι λ.χ. στή Λευκόπετρα ἄλλοτε ἐπιτρέπεται ἡ πώληση τοῦ δούλου, ἐάν κάποιος θελήσει νά τόν ἀγοράσει, ὅποτε καθορίζεται ἡ τιμή του²⁶, καί ἄλλοτε τίθεται ὡς ὄρος κυριότητος νά μήν μπορεῖ κανεῖς ἐξ ὀνόματος τῆς θεᾶς νά πουλήσει, νά δανείσει ἢ νά ὑποθηκεύσει τό δῶρο²⁷.

Ἀντίθετα πρὸς τίς παραπάνω ἐπιγραφές στή σχολιαζόμενη ἐδῶ ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετὰ τόν θάνατο τῆς κυρίας του προσδιορίζεται βραχυλογικά μέ τήν ἔκφραση *ἵνε ἀνεπίληπτον*. Ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος* μαρτυρεῖται γιά πρώτη φορά στίς δημοσιευμένες ὁμοειδεῖς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας· ἐμφανίζεται, ὡστόσο, σέ ὀρισμένες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἄλλων περιοχῶν. Ἔτσι λ.χ. ἀπαντᾷ σέ μία ἀπελευθέρωση ἀπό τό Παντικάπαιο τοῦ 80 μ.Χ. ὅπου κάποια Ἑβραία ὀνόματι Χρηστή *ἀφίησιν ἐπὶ τῆς [προ]σευχῆς* (δηλ. στή συναγωγή) *θρεπτόν Ἡρακλᾶ, ἐλευθερον ... ἀνεπίληπτον καί ἀπαρενόχλητον ἀπό παντός κληρονόμου, τ]ρέπεσθαι αὐτόν ὅπου ἂν βούλ[η]ται ἀνεπικωλύτως*.²⁸ Ἀπαρενόχλητος καί ἀνεπίληπτος ἀπό παντός κληρονόμου ὀρίζεται ἐπίσης νά εἶναι ἓνας ἄλλος ἀπελεύθερος τόν ὁποῖο ἀπελευθερώνει ἄγνωστο μέλος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος τῆς ἴδιας πόλης τόν 2. αἰ. μ.Χ.²⁹ Στόν ἑλλαδικό χῶρο ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος* ἐμφανίζεται σέ ἀπελευθερωτική πράξη τῆς Καλύμνου (1. αἰ. μ.Χ.) ὅπου μετὰ τήν ρήτρα τῆς παραμονῆς ὀρίζεται ὅτι ἡ ἀπελευθερούμενη δούλη μέ τόν θάνατο τῆς κυρίας τῆς *ἔσται αὐτεξούσιος, ἀνεπίληπτος πάσης ἀπελευθερωτικῆς ἀγωγῆς*...³⁰ Ὁ ὄρος *ἀνεπίληπτος*, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐρμηνεύθηκε δικαιολογημένα ὡς ἰσοδύναμος τοῦ ὄρου *ἀνέπαφος* (*ἀνέφαπτος*), δηλώνει δηλ. τήν ἀπαγόρευση νά ἀσκήσει κανεῖς φυσικό καταναγκασμό καί νά ὑποδουλώσει γιά λογαριασμό του ἓνα δοῦλο ἐπικαλούμενος ὁποιοδήποτε δι-

26. Βλ. Θ. Χ. Σαρικάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 9 στ. 16 κέξ.

27. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 298.

28. Βλ. *CIRB*, 70 (=CII F², ἀρ. 683 + prolegomenon σ. 64-5).

29. Βλ. *CIRB*, 71 (=CII F², ἀρ. 684 + prolegomenon σ. 5 ἀρ. 6).

30. M. Segrè, "Tituli Calymnii", *Annuario* 22-23 (n.S. 6-7) [1944-5], 180, ἀρ. 152. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τήν ἔρευνα· βλ. P. Roussel, "Affranchissement et adoption d' enfant à Kalymnos", *REA* 1942, 217-223 (πρβλ. *Bull. épigr.* 1942, 130). C. B. Welles, "Manumission and adoption", *Mélanges F. de Visscher II* (= *Revue Int. Droits Antiq.* 3), Paris 1949, 507 - 520 (πρβλ. *Bull épigr.* 1951, 163). Ἄ. Μπαμπάκου, *Σχέσεις Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τήν νῆσον Κάλυμνον τόν Α' μ.Χ. αἰῶνα*, Ἀθήναι 1963, 75-8 (= *Familien-Verhältnisse auf der Insel Kalymnos im 1. nachchristlichen Jh.* Köln - Wien 1973, 64 - 8)· βλ. ἐπίσης A. Babakos, "Zur angeblichen Freilassung mit anschließender Adoption in Kalymna", *SZ* 80 (1963), 342 κέξ.

καίωμα ἢ αἰτία.³¹ Ἡ σύνδεση ἐξάλλου τοῦ *ἀνεπίληπτος* μέ κληρονόμους πού γίνεται στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τό Παντικάπαιο δείχνει ὅτι μία κατηγορία προσώπων τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἐγείρουν ἀξιώσεις ἐπί τοῦ ἀπελευθερωμένου δούλου εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ ἐλευθερωτῆ. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς *ἀνεπίληπτον ἵνε* θά πρέπει νά γίνει κατανοητή ὡς ἰσοδύναμη τῆς φράσης *τούτων* (sc. *τῶν δούλων*) *οὐδὲς κυρ[ι]ε]ύσι οὐτ' ἐμοῦ κληρονόμος οὐτε δανιστής* μίας ἄλλης ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τό ἱερό τῆς Ἐνοδίας (τοῦ 265/6 μ.Χ.).³² Τά ἴδια πρόσωπα θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὑπονοοῦν πρωτίστως οἱ γενικόλογες ἐκφράσεις ἄλλων ἀπελευθερώσεων ἀπό τή Μακεδονία πού ἀναφέρονται στήν περίπτωση τῆς παρανόμης ἰδιοποίησης ἀφιερωμένων σέ ἱερά δούλων, ὅπως λ.χ. *ὅς δ' ἀνβουληθῆ ἐπιλαβέσθαι ... ἢ ἐπίσης εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε κ.τ.λ.*³³

Το ἐρώτημα πού τίθεται τώρα γιά τήν κατανόηση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ὡς πρὸς τήν νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου εἶναι, ἂν, ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀπὸ αὐτὴν τῆς ρήτρας *εἶναι τοῦ θεοῦ* ἢ ἄλλης σχετικῆς ἔκφρασης, δικαιούμαστε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ Αὐρηλία Ἰουλία ἄφησε μετὰ τὸν θάνατό της τελείως ἐλεύθερο τὸν δούλο της Ἐρμῆ, ὅπως δηλ. συμβαίνει στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερώσεις τοῦ Παντικαπαίου καὶ τῆς Καλύμνου. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα θά ἦταν ὡστόσο παρακινδυνευμένο, γιατί θά θεωροῦσε ὡς δεδομένο ὅτι τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μέ τό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστό καὶ ἀπὸ ἄλλου, κατὰ τή στηλογράφηση μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς πράξης γράφονταν μέ ἐπιλεκτικό τρόπο βασικά στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου.³⁴

31. Βλ. Α. Babakos (σημ. 30), 345 ὁ ὁποῖος παραπέμπει σέ δελφικές ἀπελευθερωτικές πράξεις λ.χ. στήν *SGDI*, 1869 (τοῦ 176 π.Χ.) στ. 6 κέξ., ὅπου σχετικά μέ τό καθεστὸς δύο ἀπελευθερωμένων δούλων ἀναφέρεται ... *ὥστε ἐλεύθερα εἶμεν καὶ ἀνέφαπτα τὸν πάντα βίον ποέοντα ἃ κα θέλωντι· εἰ δέ τις κα ἐπιλαβάνηται ἐπὶ καταδουλώσει*. Σέ ἀνάλογο συμπέρασμα γιά τήν ἰσοδυναμία τῶν ὄρων *ἀνέπαφος* καὶ *ἀνεπίληπτος* ὀδηγοῦμαστε, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκφραση *ἀνέπαφος καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ παντός κληρονόμου* πού ἀπαντᾶ σέ ἀπελευθερωτικὴ πράξη ἀπὸ τό Παντικάπαιο· βλ. *CIRB*, 74, πρβλ. 1123. Γιά τοὺς ὄρους αὐτοὺς βλ. ἐπίσης *Bull épigr.* 1968, 538, σ. 527.

32. *EAM*, 116.

33. Βλ. *SEG*, 36 (1986), 621 στ. 13 κέξ. (*ὅς δ' ἀνβουληθῆ ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς ἢ τῶν γεννηθέντων αὐτῆς*)· Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 72 ἀρ. 6 ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα καὶ *SEG* 27 (1977), 292 στ. 6 κέξ. (*εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε τούτων*) ἀπὸ τὴ Λευκόπετρα.

34. Γιά τὴν σχέση ἐπιγραφῆς καὶ πρωτοτύπου πού φυλάσσεται σέ ἀρχεῖο, ὅπως συνέβαινε μέ τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις πού χάρασσαν ἰδιώτες, βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ

Είναι δηλ. πιθανόν μιά έκφραση όπως *είναι τῆς θεοῦ* πού θά δήλωνε τήν ἐξάρτηση τοῦ δούλου ἀπό τό ἱερό μετά τό θάνατο τῆς κυρίας του νά ὑπῆρχε στό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς καί νά μή χαράχθηκε στό συντομότερο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πού ἔχουμε μπροστά μας. Τό ἐπίσημο ἔγγραφο θά περιλαμβανόταν στό γνωστό ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας *πιττάκιον τῆς δωρεᾶς*. Ὅτι καί στίς ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας θά πρέπει τήν ἐποχή αὐτή (3 αἰ. μ.Χ.) νά ἀκολουθοῦνταν ἡ ἴδια διαδικασία δημοσιοποίησης μέ ἐκείνη τῶν ἀπελευθερώσεων τῆς Λευκόπετρας, δηλ. δημοσίευση καί ἀνάρτηση τοῦ ἐπίσημου ἔγγραφου τῆς πράξης (*πιττακίου δωρεᾶς*) σέ δημόσιο χῶρο (σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ρητά στό Καισαρεῖο) ἐπί τριάντα ἡμέρες γιά ὑποβολή ἐνστάσεων³⁵ καί μετά τήν παρέλευση τῆς προθεσμίας αὐτῆς στηλογράφηση, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ

G. Klaffenbach, "Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen", *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wiss. Berlin*, 6 (1960), 26 πού τονίζει ὅτι ... nicht die[se] Steinpublikation sondern das im Archiv aufbewahrte Original ... die eigentliche Rechtsgültigkeit besaß, daß es also dieses Originaldokument war, auf das man in allen Zweifelsfragen oder Streitfällen zur Klarstellung zurückgriff" καί γιά τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις εἰδικά μέ ἀφορμή τήν περίπτωση τῆς Καλύμνου Ἀ. Μπαμπάκος (σημ. 30), 24-5.

35. Γιά τή διαδικασία αὐτή βλ. *SEG* 42 (1992), 611 στ. 2 κέξ. (. ἐν Αἰγαιαῖς Αὐρήλιος Ποσιδώνιος προέθηκεν πιττάκια πρὸς τοῦ Καισαρείου εἰς τοὺς ἰθισμένους τόπους δι<ι>ωρούμενος θεᾶ Αὐτόχθονι κοράσιν κλπ) καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 70 (*ἔδωρησάτο θεῆ ᾧ Ἀγρ[ῶ] Διονύσω, Κρυπτῶ, Ψευδάνορι... ὡς τό προτεθέν πιττάκιον τῆς δωρεᾶς περιέχει ...*), πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302· γιά τίς χρήσεις τοῦ Καισαρείου ὡς διοικητικοῦ κέντρου βλ. C. Kunderewitz, *Quelques remarques sur le rôle des KAISAREIA dans la vie juridique de l' Egypte romaine*, *JJP* XIII (1961), 123 - 129. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τριάντα ἡμερῶν προσδιορίζεται, ὅπως ἔχει ἦδη παρατηρηθεῖ (βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 302 καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1994, 399) ἀπὸ τήν ἐπιγραφή τῆς Λευκόπετρας Θ. Χ. Σαριδάκης (σημ. 22), 105 ἄρ. 10· πρβλ. *Bull. épigr.* 1983, 253, ὅπου λέγεται ρητά ὅτι ἡ δωρεά ἔγινε καταχθείσης τῆς τριακονθημέρου κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλλα τοῦ γενομένου ἀνθυπάτου καί στήν ὁποία μετὰ τὴ λέξη τριακονθημέρου θά πρέπει νά ἐννοηθεῖ ἡ λέξη περίοδος (βλ. σχετικὰ W. Clarysse, "Abbreviations and Lexicography", *AC* 21 [1990], 37 - 42). Ἄν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἴσχυε κάποια προθεσμία γιά τὴν ὑποβολὴ ἐνστάσεων καί ποῖα ἦταν ἡ ἀκολουθοῦμενη διαδικασία δὲν μᾶς εἶναι γνωστό. Ἡ προθεσμία πάντως τῶν τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων γενικά φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε πρακτικὴ τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης, ὅπως δείχνουν ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, καί συνεπῶς εἶναι πιθανὸ ὅτι εἰσήχθη στὴ νομικὴ διαδικασία τῶν ἀπελευθερώσεων στὴ Μακεδονία ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Προθεσμία τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων προβλέπεται στὰ ἀκόλουθα ρωμαϊκὰ διοικητικὰ ἔγγραφα: H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, Wien 1994, 167 ἄρ. 523 (δίγλωσσο ἀνθυπατικό ἔδικτο τοῦ 134 - 5 μ.Χ. ἀπὸ τὰ Ἀριλλὰ τῆς Μ. Ἀσίας), D. Geagan, "The Isthmian Dossier of P. Licinus Priscus Juventianus", *Hesperia* 58 (1989), 351 (ἀνθυπατικό resciptum, τοῦ 2 μισοῦ τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Κόρινθο) καί *SEG* 37 (1987), 593 (ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ τὴ

οἱ ὄροι *ἀναντίρητος* καὶ *ἀναντιρήτως* πού συναντοῦμε σέ δύο ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας³⁶. Μέ ἄλλα λόγια οἱ ὄροι αὐτοὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τό πιττάκιο τῆς δωρεᾶς ἐξετέθη δημόσια, ἀλλά δέν ὑποβλήθηκε ἀπό κανένα ἐνδιαφερόμενο ἔνσταση γιά τή νομιμότητα τῆς πράξης.

Ὁ βραχυλογικός τρόπος ἐκφορᾶς τῆς νέας ἐπιγραφῆς δέν ἀφήνει περιθώρια γιά τόν περαιτέρω προσδιορισμό τῆς νομικῆς ὑπόστασης τοῦ δούλου, δηλ. ἂν μέ τήν πράξη τῆς δωρεᾶς ὁ Ἐρμῆς παραχωρήθηκε στό ἱερό τῆς Ἐνοδίας ὡς ἱερόδουλος ἢ ὡς ἀπελευθερός του, πρόβλημα πού ὑπόκειται, ἄλλωστε, στό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπελευθερώσεων μέ ἀφιέρωση τόσο στή Μακεδονία ὅσο καί ἄλλου³⁷. Ἄν πράγματι ἡ παροῦσα πράξη καθιστοῦσε τόν Ἐρμῆ ἀπελευθερο

Μακεδονία). Στήν καθιέρωση αὐτῆς τῆς τριακονθήμερης προθεσμίας δέν ἀποκλείεται νά συνέβαλε ἡ συνήθεια νά παραμένουν ἀναρτημένα σέ δημόσιους τόπους ἐγγράφα τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης γιά τριάντα ἡμέρες βλ. J. Nollé, *Nundinas instituere et habere; epigraphische Zeugnisse zur Einrichtung u. Gestaltung von ländlichen Märkten in Afrika u. in der Provinz Asia*, Hidelshelm 1982, 50 μέ παραδείγματα καί τήν παλαιότερη βιβλιογραφία. - Διαφορετική ἐντύπωση ὡς πρός τή διάρκεια τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνάρτησης τοῦ πιττακίου δωρεᾶς σέ δημόσιο χῶρο θά μποροῦσε νά προκαλέσει ἡ ἐπιγραφή *SEG 27 (1977)*, 290 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302), τοῦ ἔτους 243 μ.Χ. ἀπό τή Λευκόπετρα. Στήν ἐν λόγω ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας σημειώτεον ὅτι τό τυπικό δέν μοιάζει μέ καμμία ἄλλη ἀπό τίς γνωστές ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφές, ἀναφέρεται ὅτι κάποιος Φουνδάνιος Νικέρος *τῆ λ' τοῦ Δαισίου μηνός ... ἐν Βεροῖα τῆ μητροπόλι τῆς Μακεδονίας καί δὲς νεωκόρου ... ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισμένους προτεθεικέναι αὐτὸν πιττάκιον δωρεᾶς ἀπὸ τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου μηνός, ἐξῆς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα, δωρεῖσθαι δὲ τὸν Νεικέριωτα Μητρί Θεῶν Αὐτόχθονι παιδίον αὐτοῦ ὀνόματι Νεικοτύχην*. Κατὰ τή γνώμη μας μέ τήν 30ῆ Δαισίου δέν ἐξαντλήθηκαν οἱ ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες τό πιττάκιον θά ἔπρεπε νά μείνει ἀναρτημένο γιά τήν ὑποβολή ἐνοστάσεων, δηλ. στήν προκειμένη περίπτωση δέκα ἡμέρες. Ἡ 30ῆ Δαισίου ἀποτελεῖ ἀπλῶς τήν ἡμέρα κατὰ τήν ὁποία ὁ Φουνδάνιος Νικέρος ζήτησε καί ἔλαβε γιά ἀγνωστους λόγους ἐπικυρωμένο διά μαρτύρων ἀντίγραφο, ἐνῶ τό πιττάκιο παρέμεινε ἀναρτημένο ὡς τή συμπλήρωση τῶν τριάντα ἡμερῶν. Στήν υπόθεση ὅτι στήν παραπάνω ἐπιγραφή γίνεται λόγος γιά ἀντίγραφο μᾶς ὀδηγεῖ ἡ φράση *ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα*, ὅπου κατὰ πᾶσα πιθανότητα τό ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλου ὄμμα ἀντισφραγίζομαι παραπέμπει στό οὐσιαστικό ἀντισφράγισμα πού ἔχει τή σημασία τοῦ σφραγισμένου ἀντιγράφου σέ ἐπιστολή Ρωμαίου ἀξιωματοῦχου πρὸς τοὺς Χίους (τοῦ 4/5 μ.Χ.): βλ. R. Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969, 352 ἀρ. 70 στ. 12 *εὔρον τοῖς μὲν χρόνοις ἀρχαιότατον δόγμα[ς] τος] συνκλήτου ἀντισφράγισμα ...* πρβλ. Ἄ. Κοραῆ, Ἐπιγραφαὶ Γ (Χιακαὶ Ἐπιγραφαί), Παρίσι 1830, 276 γιά τή σημασία τῆς λέξης.

36. *ΕΑΜ*, 117 α καὶ β, πρβλ. E. Vutiras, *Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden*, *Tyche* 1 (1986), 233-4· K. Buraselis, *Gnomon* 61 (1989), 211 καὶ M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1988, 822.

37. Ἀπὸ τήν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. τίς προαναφερθεῖσες μελέτες τῶν F. Parazoglou (σημ. 18), E. Vutiras (σημ. 36) καὶ τελευταῖα M. Riel (σημ. 20) ἡ ἀδημοσίευτη

του ἱεροῦ μέ μόνη τήν ὑποχρέωση νά προσφέρει μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του τίς ὑπηρεσίες του σέ αὐτό κατά τίς ἔθιμες μέρες, ὅπως εἶδαμε ὅτι συμβαίνει σέ ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα, τότε εἶναι προφανές ὅτι τά κίνητρα τῆς Αὐρηλίας Ἰουλίας δέν ἦταν μόνο ἡ εὐσέβειά της ἢ ἐνδεχομένως κάποιες λανθάνουσες οἰκονομικές σχέσεις πρὸς τόν δοῦλο ἢ τό ἱερό, ἀλλά καί ἡ ἐπιθυμία της νά βελτιώσῃ τήν κοινωνική του θέση, ἴσως ὡς ἀντάλλαγμα γιά τή γηροκομία της.

Π. Μ. Νίγδελης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρής
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

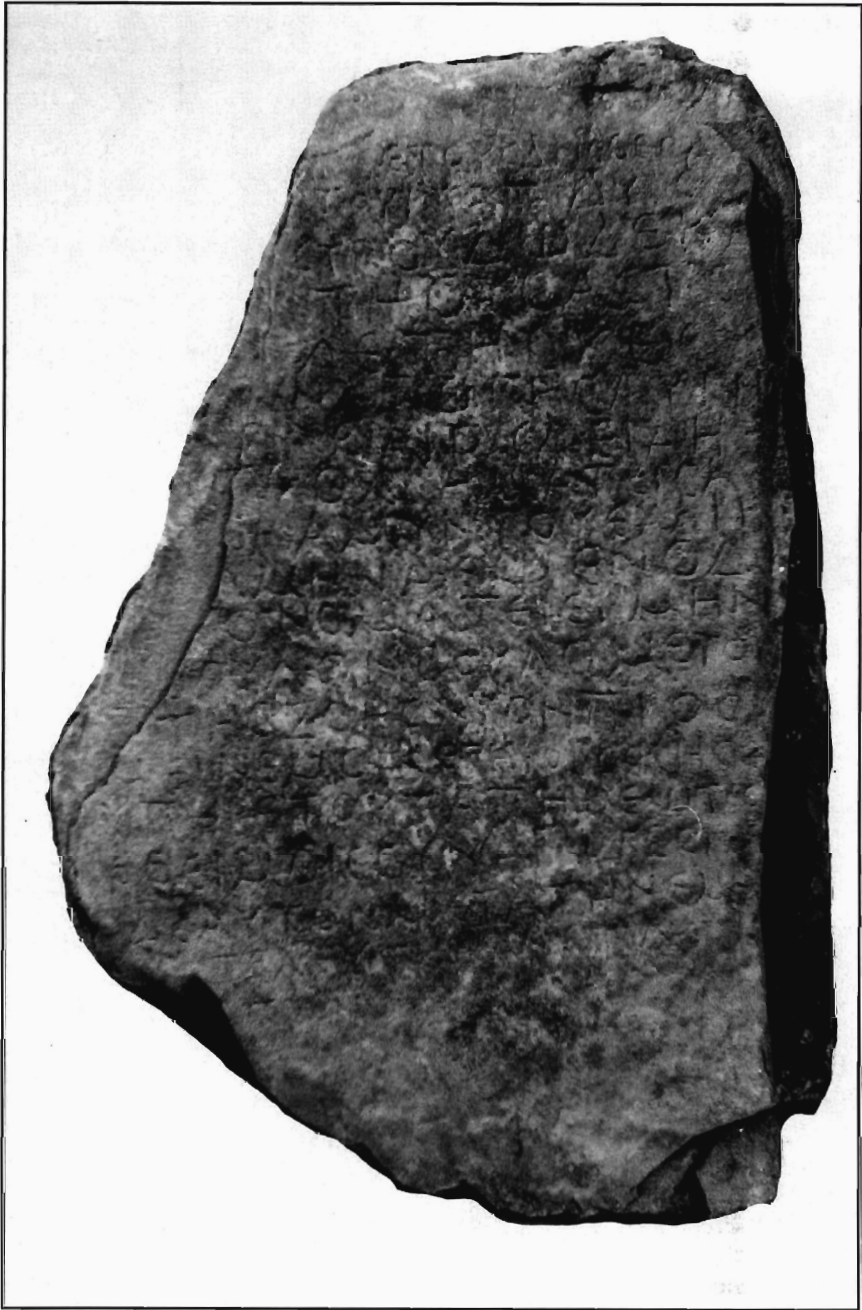
SUMMARY

A NEW MANUMISSION FROM A SANCTUARY OF ENODIA
(EXOCHI, KOZANI)

Three manumission records, dating to the second half of the third century AD, are already known from the sanctuary of the goddess Enodia, which was probably situated near the village of Exochi in the prefecture of Kozani. The new manumission inscription published here is dated the twelfth day of the month of Dystros in the year AD 223/4, which was also, as the inscription states, the day (or one of the days) of the goddess's festival. As is the case with other inscriptions, the manumission takes the form of the dedicating of the slave to the deity expressed by the usual verb *ἐχαρισάμην*.

The terms of the manumission are: i) the slave, named Hermes, must remain (*προσμεῖνε*) with his owner, Aurelia Julia, for the rest of her life and look after her in her old age (*γηροβοσκήσει*); and ii) he must offer his services to the goddess on the days when celebrations are being held in the sanctuary (*ὑπηρετοῦντα τὲς ἐθειμοῖς συναγωγῆς*).

The owner also specifies that, after her death, her slave shall be *ἀνεπίληπτος* -i.e that no-one shall be able to claim him from the sanctuary. This is the first time this interesting term, which is also encountered in manumission inscriptions from other areas, has been found in a macedonian manumission.

Π. Μ. Νίγδελης - Γ. Α. Σουρής: Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνορίας
(Ἐξοχὴ Κοζάνης).